

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.8

УМОВНО-ДОСТРОКОВЕ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

CONDITIONAL RELEASE FROM CONTINUING LIFE IMPRISONMENT IN UKRAINE: REALITIES AND FUTURE

Біланчук Р.В., студентка 5 курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті на основі аналізу основних міжнародних стандартів, правової позиції Європейського суду з прав людини, національного законодавства, наукових поглядів і практики провідних країн світу окреслено реалії механізму звільнення від відбування довічного позбавлення волі в Україні та визначено перспективи запровадження умовно-дострокового звільнення від відбування довічного позбавлення волі в Україні як одного з найбільш універсальних і загальноновизнаних правових інститутів у світі, що базується на принципах гуманізму й економії заходів кримінально-правового впливу, є суттєвим засобом заохочення засуджених до скорішого виправлення та є неминучим для вибраного Україною європейського шляху, що орієнтується на міжнародні стандарти прав людини. Крім того, проаналізовано законодавчі спроби впровадження умовно-дострокового звільнення від довічного позбавлення волі й надано рекомендації щодо окремих аспектів цього питання.

Ключові слова: довічне позбавлення волі, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, міжнародні стандарти, гуманізація покарання.

В статье на основе анализа основных международных стандартов, правовой позиции Европейского суда по правам человека, национального законодательства, научных взглядов и практики ведущих стран мира обозначены реалии механизма освобождения от отбывания пожизненного лишения свободы в Украине и определены перспективы введения условно-досрочного освобождения от отбывания пожизненного лишения свободы в Украине. Особое внимание автор обращает на то, что введение условно-досрочного освобождения от отбывания пожизненного лишения свободы в Украине как одного из наиболее универсальных и общепризнанных правовых институтов в мире, основанного на принципах гуманизма и экономии мер уголовно-правового воздействия, является существенным средством стимулирования осужденных к скорейшему исправлению и неизбежным для выбранного Украиной европейского пути, которая ориентируется на международные стандарты прав человека. Кроме того, в работе проанализированы законодательные попытки внедрения условно-досрочного освобождения от пожизненного лишения свободы и даны рекомендации по отдельным аспектам этого вопроса.

Ключевые слова: пожизненное лишение свободы, условно-досрочное освобождение от отбывания наказания, международные стандарты, гуманизация наказания.

Having embarked on democratic reforms and trying to bring national legislation to the requirements of international standards, Ukraine adopts relevant laws and ratifies international treaties. The determining place in the system of normative legal acts is given to the criminal and criminal-executive legislation of Ukraine, since the human attitude to the convicts is one of the manifestations of humanism, which our country is so striving for. Therefore, in the article, based on the analysis of the main international standards, the legal position of the European Court of Human Rights, national legislation, scientific views and practices of the leading countries of the world, the realities of the mechanism of release from serving life imprisonment in Ukraine are outlined and the prospects for the introduction of parole from the imposition of life imprisonment in Ukraine.

Particular attention is paid to the fact that the introduction of parole release from imprisonment in Ukraine as one of the most universal and generally recognized legal institutions in the world, based on the principles of humanism and the economy of criminal law influence, is an essential means of encouragement sentenced to a speedy correction and is inevitable for Ukraine's choice of a European path that is based on international human rights standards. In addition, it is also important that the use of parole for persons sentenced to life imprisonment will increase social standards, eliminate the violation of the legislation by the state, will be able to significantly reduce the social disorientation of convicted persons and will help save money spent on the state budget for the maintenance of such persons, as well as the result of the use of parole release for persons sentenced to life imprisonment in Ukraine, finally, a realistic mechanism of dismissal will appear of life imprisonment, which fully comply with the principles of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

Therefore, the paper analyzes legislative attempts to introduce conditional release from life imprisonment and provides recommendations on certain aspects of this issue.

Key words: life imprisonment, conditional release from continuing sentence, international standards, humanization of punishment.

Ставши на шлях демократичних реформ і намагаючись привести національне законодавство до вимог міжнародних стандартів, Україна приймає відповідні закони й ратифікує міжнародні договори. Визначальне місце в системі нормативно-правових актів відводиться кримінальному та кримінально-виконавчому законодавству України, оскільки людяне ставлення до засуджених – один із проявів гуманізму, до якого так прагне наша країна.

Так, за даними Адміністрації Державної кримінально-виконавчої служби України, станом на 1 лютого 2019 року в установах виконання покарань утримувалось

1554 особи, засуджені до довічного позбавлення волі, в тому числі 23 жінки [1]. Однак в Україні сьогодні діють умови й порядок відбування довічного позбавлення волі, які істотно відрізняються від чинних у розвинених країнах світу й не відповідають багатьом міжнародним стандартам, зокрема відсутність можливості бути звільненим від покарання у вигляді довічного позбавлення волі в Україні порушує низку вказівок і пропозицій Європейського Союзу, де негативні обов'язки держави активно виконують на рівні з позитивними. Тому, як зазначає багато науковців, запровадження умовно-дострокового звільнення

від відбування довічного позбавлення волі в Україні як одного з найбільш універсальних і загальноновизнаних правових інститутів у світі, що базується на принципах гуманізму й економії заходів кримінально-правового впливу, є суттєвим засобом заохочення засуджених до скорішого виправлення та є неминучим для вибраного Україною європейського шляху, що орієнтується на міжнародні стандарти прав людини.

Поява в українському законодавстві покарання у вигляді довічного позбавлення волі зумовлена вступом України в 1995 році до Ради Європи, оскільки саме ця подія стала відправною точкою в процесі ліквідації покарання у вигляді смертної кари. Так, Рішенням Конституційного Суду України від 29.12.1999 № 11-рп/99 [2] визнано положення ст. 24 Загальної частини та положення санкцій статей Особливої частини Кримінального кодексу (далі – КК) України 1960 року, які передбачали смертну кару як вид покарання, такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), а внесення відповідних змін до КК України 1960 року Законом України від 22.02.2000 № 1483-III [3] замінили в усіх положеннях Кодексу смертну кару як вид покарання довічним позбавленням волі.

Отже, з появою цього виду покарання в Україні його окремі аспекти стали предметом досліджень і дискусій таких учених, як В.І. Анісімов, Ю.В. Баулін, М.Г. Вербеньський, Т.В. Дуюнова, О.Ф. Кістяківський, М.Й. Коржанський, А.М. Литвиненко, П.П. Михайленко, М.І. Мельник, Л.О. Мостепанюк, М.І. Панов, В.І. Панфілов, М.В. Романов, А.Х. Степанюк. Однак проблема можливості умовно-дostroкового звільнення від відбування довічного позбавлення волі в Україні й досі залишається досить дискусійною як у науці, так і на практиці.

Тому метою дослідження є окреслити реалії механізму звільнення від відбування довічного позбавлення волі в Україні та на основі аналізу міжнародних стандартів і практики провідних країн світу визначити перспективи запровадження умовно-дostroкового звільнення від відбування довічного позбавлення волі в Україні.

Відповідно до приписів КК України [4], довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише в випадках, спеціально передбачених цим Кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк, а отже, є найсуворішим видом покарань, яке виключає застосування до засуджених, які відбувають це покарання, умовно-дostroкове звільнення від його відбування та заміну невідбутої частини покарання більш м'яким, натомість передбачається можливість подати клопотання про помилування після відбуття засудженим не менше ніж двадцять років призначеного покарання.

Інститут президентського помилування розглядають як певну перспективу звільнення від довічного позбавлення волі, однак, на нашу думку, українська правова система нині не передбачає реалістичного механізму звільнення. Передусім підтверджується тим, що Європейський суд з прав людини у справах «Ласло Маг'яр проти Угорщини», «Трабелсі проти Бельгії», «Вінтер проти Британії», «Кафкаріс проти Кіпру», «Леже проти Франції» дійшов висновку, якщо законодавство країни не передбачає ключових елементів стандартів відбування довічного позбавлення волі, а саме: можливості засуджених до довічного позбавлення волі із самого початку свого покарання знати, що вони мають робити, як змінюватися і працювати над собою, щоб їхнє покарання було переглянуто; неприпустимості тримати засудженого в ув'язненні, якщо зникли пенологічні підстави для продовження відбування покарання, при цьому наявність або відсутність таких підстав повинна регулярно переглядатися після певного встановленого проміжку часу; необхідності механізму звільнення мати чіткі критерії та досконалі процесуальні гарантії,

у разі відмови у звільненні мають надаватися мотиви, які свідчать про недостатній ступінь виправлення засудженого; механізм звільнення не може мати виняткового характеру або базуватися на мотивах милосердя [5–9], то таке довічне ув'язнення не відповідає стандартам статті 3 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, у якій передбачено, що нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню [10].

До того ж зазначену позицію підтримує й Комітет із запобігання катуванням Ради Європи, який визнав український механізм помилування осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, таким, що не надає реалістичної перспективи звільнення, згідно з його рекомендацією, можливість звільнення повинна розглядатися виходячи із загрози, яку засуджений несе для суспільства, згідно з індивідуальною оцінкою ризиків у його випадку [11]. Крім того, Комітет неодноразово рекомендував країнам-членам створити механізм умовно-дostroкового звільнення від довічного покарання, оскільки ув'язнення без реальної перспективи звільнення є нелюдським, а позбавлення на самому початку будь-якої надії на виправлення та повернення до громади справді дегуманізує засудженого [12].

Такої ж позиції дотримуються й у науці, зокрема І.С. Яковець зазначає, що певна частина осіб, які відбувають покарання у вигляді довічного позбавлення волі, здатна стати на шлях виправлення, тому питання впливу на них за рахунок заходів заохочень, зокрема застосування умовно-дostroкового звільнення, заслуговує на своє вирішення [13, с. 106].

Крім того, Н.В. Коломієць наголошує на тому, що мета покарання – не тільки кара, а й виправлення. Виправляти засуджених законодавство зобов'язує всіх, незалежно від виду призначеного покарання, а отже, і тих, яким призначено довічне позбавлення волі. У цьому аспекті науковець звертає увагу на те, що найефективніший засіб виправлення – заохочення, а згідно з Кримінально-виконавчим кодексом України, до заохочень належить умовно-дostroкове звільнення [14, с. 178].

З огляду на все вищезазначене, в багатьох розвинених країнах лише деякі особи засуджені до довічного позбавлення волі, залишаються в місцях позбавлення волі до кінця свого життя, оскільки значна їх кількість у разі дотримання певних умов може розраховувати на дострокове звільнення. При цьому після виходу на свободу особи, які були засуджені до довічного позбавлення волі, живуть під наглядом відповідних органів, а за невиконання низки встановлених до них вимог можуть бути знову направлені до місць позбавлення волі. Тому середня кількість років, яку засуджені до довічного позбавлення волі відбувають в установах виконання покарань за кордоном, становить таке: у США – 7 років, у Швеції – 9 років, Великобританії – 14–15 років, Франції – 17–18 років, Італії – 21 років, Польщі – 25 років. Можливість дострокового звільнення засуджених до такого виду покарання передбачена також законодавством Японії, Кореї, Південної Америки – після відбуття 10 років покарання, Німеччини – 15 років, Канади – від 10 до 25 років (або не менше ніж 25 років – залежно від тяжкості злочину) [15, с. 43].

В Україні ж нині питання реального механізму звільнення від довічного позбавлення волі стоїть досить гостро, оскільки, як показує практика, наявний механізм помилування не дає бажаних результатів: декілька помилуваних на сьогодні довічників (наразі в Україні помилувано лише двох осіб, засуджених до довічного позбавлення волі) виглядають як статистична похибка на тлі загальної кількості таких осіб [16, с. 8], однак й іншого, передбаченого законодавством, механізму звільнення в Україні немає.

Так, 8 лютого 2018 року у Вінницькому обласній в Апеляційному суді провели перше в історії України судові слухання, коли розглядали апеляцію щодо застосування

умовно-дostroкового звільнення до довічно засудженого. Захист Володимира Панасенка, який відбуває покарання з 2008 року, подав апеляцію на попередні судові рішення, однак суд не задовольнив апеляційну скаргу, посилаючись на те, що в законодавстві України відсутня можливість застосування умовно-дostroкового звільнення для довічників [17].

Ще одним проявом боротьби за впровадження можливості умовно-дostroкового звільнення для довічно засуджених стала конституційна скарга Д.В. Крупка щодо відповідності Конституції України частини 1 статті 81, частини 1 статті 82 КК України. Заявник стверджує, що відсутність у КК України механізму дostroкового звільнення від довічного позбавлення волі не узгоджується з Конституцією України, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та практикою Європейського суду з прав людини. На думку заявника, він має право на «зменшуваність ... довічного покарання та на реалістичну можливість звільнення ... на підставі ... прямої дії Конституції та норми Конвенції незалежно від закріплення механізму його реалізації у законах України», а факт призначення йому довічного позбавлення волі «у країні, де не існує реалістичної перспективи звільнення від довічного ув'язнення, суперечить гарантіям ст. 28 Конституції» [16, с. 2].

Вирішальним також стало рішення Європейського суду з прав людини від 12 березня 2019 року у справі «Петухов проти України (№ 2)», у якому суд постановив, що сьогодні кожен довічно ув'язнений страждає, не маючи «права на надію» коліс вийти на свободу. Чинна система президентського помилування не є ні прозорою, ні передбачуваною, оскільки в'язні не знають, що їм потрібно зробити, щоб сподіватися на звільнення. На думку суддів Європейського суду з прав людини, інститут президентського помилування – це «сучасний еквівалент королівської пощади», гуманний, проте такий, що не надає ніяких процесуальних гарантій засудженим, що, у свою чергу, є порушенням статті 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [18].

На нашу думку, це рішення є значущим для впровадження умовно-дostroкового звільнення від відбування довічного позбавлення волі в Україні, оскільки Європейський суд з прав людини прямо зобов'язав нашу державу реформувати систему перегляду довічного ув'язнення.

Крім того, в Україні вже мали місце й деякі законодавчі спроби щодо впровадження умовно-дostroкового звільнення від довічного позбавлення волі. Зокрема, заслуговує на увагу Законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо адаптації порядку застосування окремих інститутів кримінального права до європейських стандартів», зареєстрований у Верховній Раді України під № 6344 [19]. Проект, згідно з пояснювальною запискою, спрямований на системне вирішення проблемних питань, пов'язаних із застосуванням покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Автор Законопроекту наголошує на тому, що питання умовно-дostroкового звільнення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, давно й успішно вирішується в країнах Європи, щоб не бути голосливим, парламентарій наводить статистичні дані, опубліковані експертами Ради Європи. Так, згідно з результатами опитування, засуджені до довічного позбавлення волі, до яких застосовано умовно-дostroкове звільнення, рідше потрапляють знову за ґрати, бо добре розуміють, що знову повернуться за ґрати, але вже назавжди. Крім цього, наголошується, що одним із найбільш важливих кроків під час визначення ефективної політики щодо довічного позбавлення волі є розроблення справедливої, добре обдуманого процедури, що дасть змогу оцінити готовність того чи іншого довічно ув'язненого до виходу на свободу.

Зокрема, у документі запропоновано вдосконалити порядок застосування умовно-дostroкового звільнення

й заміни покарання або його невідбутої частини більш м'яким шляхом запровадження «презумпції виправлення», тобто кожен навіть довічно засуджений має право на умовно-дostroкове звільнення за умов дотримання визначених умов. При цьому не засуджений повинен доводити, що він виправився та заслуговує на послаблення, а адміністрація установи має надати докази, що засуджений становить небезпеку для суспільства й не може бути звільнений. Застосування умовно-дostroкового звільнення або заміни покарання чи його невідбутої частини більш м'яким можливе тільки за ініціативою самого засудженого.

Так, покарання у вигляді довічного позбавлення волі може бути замінене позбавленням волі на 15 років, при цьому обчислення строку нового покарання починається з дня заміни покарання більш м'яким. Така заміна довічного позбавлення волі може бути застосована, якщо засуджений відбув не менше ніж 10 років за низького ризику скоєння повторного кримінального злочину. Крім того, засуджений має скласти особистий план реінтеграції в суспільство. Засудженим, які досягли 65 років, довічне позбавлення волі можуть замінити на 10 років. Питання про заміну довічного позбавлення волі покаранням у вигляді позбавлення волі на певний строк суд розгляне колегіально (у складі трьох професійних суддів). За клопотанням обвинуваченого (засудженого) питання може розглянути суд присяжних у складі двох професійних суддів і трьох присяжних [19].

На нашу думку, цей Законопроект теж не досконалий і має певні суперечності. По-перше, виникає запитання, як адміністрація установи, яка мало контактує із засудженими та досить погано знає їх особисто, здатна професійно визначити ступінь небезпеки особи й установить індивідуальні ризики вчинення злочинів у подальшому. Отже, доцільно розподілити відповідальність щодо прийняття такого рішення між декількома особами. Як зазначає представник Консультативної місії Європейського Союзу в Україні Вадим Човган, це мають бути люди з різних сфер суспільного життя, однак які зможуть об'єктивно оцінити зазначені ризики, зокрема це, наприклад, можуть бути суддя, прокурор, представник громадянського суспільства, психіатр, кримінолог [20].

По-друге, критично варто оцінювати можливість дostroкового звільнення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, без попереднього переведення до багатомісних камер або без переведення до дільниці соціальної реабілітації, оскільки особа навряд чи зможе після багатьох років ізоляції адаптуватися серед людей. Тому доцільно закріпити попередній етап умовно-дostroкового для довічників, який полягатиме в обов'язковому попередньому переведенні хоча б до загальних жилих приміщень.

По-третє, відповідно до аналізованого Законопроекту, для звільнених установлюватиметься адміністративний нагляд, який становитиме 5 років і проводитиметься дільничним інспектором, однак уважається, що доцільнішим було б передати зазначену функцію органам пробації.

Отже, підсумовуючи, варто зазначити, що запровадження умовно-дostroкового звільнення від відбування довічного позбавлення волі в Україні є значним кроком на шляху до гуманізації та приведення до міжнародних стандартів норм кримінально-виконавчого права. Крім того, важливим є й те, що застосування умовно-дostroкового звільнення для осіб, які засуджені до довічного позбавлення волі, підвищить соціальні стандарти, усуне порушення законодавства з боку держави, зможе значною мірою зменшити соціальну дезорієнтацію засуджених осіб і допоможе заощадити кошти, які витрачаються з державного бюджету на утримання таких осіб, також унаслідок застосування умовно-дostroкового звільнення для осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, в Україні, нарешті, з'явиться реалістичний механізм звільнення від

довічного позбавлення волі, який повністю відповідатиме принципам Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Вагомим є й те, що перші зрушення на

цьому шляху вже зроблено, однак усе ж існує ще низка неточностей і суперечностей в аналізованому питанні, які потребують детального вивчення та вирішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України. URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/628075> (дата звернення: 02.03.2019).
2. Рішення Конституційного Суду України у справі про смертну кару від 29.12.1999 № 11-пн/99 / Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99> (дата звернення: 02.03.2019).
3. Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України: Закон України від 22.02.2000 № 1483-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 17. Ст. 123. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1483-14> (дата звернення: 02.03.2019).
4. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 02.03.2019).
5. Рішення Європейського суду з прав людини «Ласло Маг'яр проти Угорщини» від 20.05.2014. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1408522294> (дата звернення: 02.03.2019).
6. Рішення Європейського суду з прав людини «Трабелсі проти Бельгії» від 04.09.2014. URL: <https://www.refworld.org.ru/category,LEGAL,,,TUN,574807a64,0.html> (дата звернення: 02.03.2019).
7. Рішення Європейського суду з прав людини «Вінтер проти Британії» від 09.07.2013. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1408522184> (дата звернення: 02.03.2019).
8. Рішення Європейського суду з прав людини «Кафкаріс проти Кіпру» від 12.02.2008. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1408522008> (дата звернення: 02.03.2019).
9. Рішення Європейського суду з прав людини «Леже проти Франції» від 30.03.2009. URL: <http://docs.pravo.ru/document/view/19382685/17527857/> (дата звернення: 02.03.2019).
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 (ратифікована Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 02.03.2019).
11. Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 8 to 21 December 2017, CPT/Inf (2018) 41.
12. Об условно-досрочном освобождении: Рекомендация № Rec (2003) 22 Комитета министров Совета Европы государствам-членам (24 сентября 2003 г.). URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_665 (дата звернення: 02.03.2019).
13. Яковець І.С. Умовно-досрочкове звільнення та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким: монографія. Харків, 2012. 207 с.
14. Коломієць Н.В. Щодо застосування умовно-досрочкового звільнення до осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. *Юридичний вісник. Серія «Повітряне і космічне право»*. 2018. № 3. С. 177–182.
15. Мостепанюк Л. Звільнення від відбування довічного позбавлення волі: можливість запровадження в Україні. *Судова апеляція*. 2015. № 2. С. 41–49.
16. Правова позиція Української Гельсінської спілки з прав людини щодо конституційності приписів частини першої статті 81, частини першої статті 82 Кримінального кодексу України від 11 січня 2019 року. URL: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2019/01/20190111_KSU.pdf (дата звернення: 02.03.2019).
17. Ухвала Апеляційного суду Вінницької області від 08.02.2018 № 127/23945/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72179046> (дата звернення: 02.03.2019).
18. ЄСПЛ: система довічного покарання в Україні порушує права людини. *Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи*. 2019. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1552401884> (дата звернення: 14.03.2019).
19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо адаптації порядку застосування окремих інститутів кримінального права до європейських стандартів: Законопроект від 11.04.2017 № 6344. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=6344&skl=9 (дата звернення: 02.03.2019).
20. Човган В. Довічне відбування життя, або життя після смерті в Україні. *Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської Правозахисної Групи*. 2017. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:KHQv7TxGQ5oJ:khpg.org/index.php%3Fid%3D1392728858+&cd=4&hl=uk&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення: 02.03.2019).